

IRENA VAŇKOVÁ
NAĎA HYNKOVÁ DINGOVÁ
Ústav jazyků a komunikace neslyšících
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1
tel. (+420) 221 619 210
e-mail: irena.vankova@ff.cuni.cz
e-mail: nada.dingova@ff.cuni.cz

„ČLOVĚKA HLEDÁM”.
ČLOVĚK V JAZYCE AUDIOORÁLNĚ-SKRIPTURÁLNÍM
A VIZUÁLNĚMOTORICKÉM – SÉMANTICKÉ
KONFRONTACE

KLÍČOVÁ SLOVA: člověk, konceptualizace, sémantika, čeština, český znakový jazyk, neslyšící, motivace, ikoničnost

SŁOWA KLUCZOWE: człowiek, konceptualizacja, semantyka, język czeski, czeski język migowy, niesłyszący, motywacja, ikoniczność

KEYWORDS: human being, conceptualization, semantics, Czech, Czech Sign Language, Deaf, motivation, iconicity

*LOOKING FOR A MAN: THE HUMAN BEING IN AUDIO-ORAL-SCRIPTURAL
AND VISUAL-MOTOR LANGUAGE – A SEMANTIC CONFRONTATION*

ABSTRACT: What is the content of the (Czech) concept ČLOVĚK ('human being')? Does the conceptualization of the human being differ in the perspective of a spoken/written language (such as Czech) and a sign language (such as Czech Sign Language), and if so, how? In modern Czech dictionaries, the meaning of the lexeme *člověk* ('human being') is usually defined based on features that distinguish a human being from animals (two legs, ability to work, speech etc.), whereas in older dictionaries, it is contrasted with supernatural beings, esp. God (referring to corporality, mortality, or imperfection). However, in language as well as in texts, we could find a series of other aspects influencing the meaning of the *člověk* lexeme; often in the form of an opposition (a human being v. inanimate object, e.g. a puppet or robot; a human being v. a number, an administrative

item etc.). In Czech, a metonymical designation, based on using a part of a human body (such as face, head, leg or hand depending on the context) to refer to the whole person is also rather systematically used. The conceptualization of the human being in Czech Sign Language is to a great extent similar and at the same time different as it employs visual-motor means to convey the meaning, often with a great amount of iconicity. We focus mainly on signs and classifiers related to the concept ČLOVĚK (also with regard to their motivation) while also pointing out how the meaningful component *člověk* ('human being') is reflected in other, semantically close components. In greater detail, we will then compare the conceptualization of the human being in both languages, particularly with reference to the different mode of their realization.

ABSTRAKT: Jaký je obsah (českého) pojmu ČLOVĚK? A v čem se shoduje a v čem liší konceptualizace člověka v perspektivě mluveně-psaného jazyka (jakým je čeština) a v perspektivě jazyka znakového (jakým je český znakový jazyk)? V novějších českých slovnících bývá význam lexému *člověk* vymezován na základě rysů, jimž se člověk odlišuje od zvířat (dvě nohy, schopnost práce, řeč), v těch starších je vztahován k nadpřirozeným bytostem, resp. k Bohu (tělesnost, smrtelnost, nedokonalost). V jazyce i v textech je však fixována řada dalších aspektů, které se do významu lexému *člověk* promítají; mnohé lze uchopit v podobě opozic (člověk vs. neživá věc, např. loutka, robot; člověk vs. číslo, administrativní položka aj.). V češtině se systematicky realizuje i řada metonymií exponujících za člověka jednu část jeho těla v daném kontextu relevantní (tvář, hlavu, nohu, ruku). V mnohém podobná i v mnohém odlišná konceptualizace člověka se promítá do znaků českého znakového jazyka, ovšem za pomoci prostředků vizuálně-motorických, často s velkou mírou ikoničnosti. Studie se věnuje zejména znakům a klasifikátorům vztaženým k člověku (s pokusem o výklad jejich motivace) a krátce poukazuje i k tomu, jak se významový prvek *člověk* (uvedenými klasifikátory nesený) promítá do znaků dalších, sémanticky blízkých. Šíře pak je porovnána konceptualizaci člověka v obou zkoumaných jazycích, zejm. s ohledem na odlišný modus jejich realizace.

Úvod

Citát v názvu studie pochází ze starořecké anekdoty. Kynik Diónés ze Sinópy (známý tím, že bydlel v sudu) vychází v poledne na zalidněné náměstí s rozžatou svítilnou a na otázky po smyslu svého konání odpovídá paradoxně, že hledá člověka (Diónés Laertios 1995, s. 235)¹.

Těžko říct, které zásadní lidské vlastnosti Diónés u svých spoluobčanů prostrádal a proč demonstrativně odmítal považovat za člověka kohokoli z nich, v každém případě však lze v jádru anekdoty spatřovat jistou paralelu k našemu tazání. Ptáme se *mutatis mutandis* podobně: jaké rysy člověka vymezují, resp.

¹ Příběh bývá spojován někdy i s Ezopem (srov. *hominem quero*, MV 1988, s. 231).

kteří z nich je třeba zahrnout do sémantické definice spojené s lexémem *člověk*; jaká je tedy širší vzato konceptualizace člověka?

S významovým vymezením výrazu *člověk* jsou, jak známo, potíže – a je tomu tak nepochybně bez ohledu na zkoumaný jazyk. Anna Wierzbicka (1971, s. 17) v této souvislosti cituje Platonovu slavnou definici člověka jako „dvounohého neopeřeného živočicha“ a připomíná, jak Dógenés (podle jiné – její – verze Antisthenés) přinesl Platonovi jako zhmotnění objektu takovéto definice oškubaného kohouta (Dógenés Laertios 1995, s. 234)².

Ptáme-li se po základních konturách významu, je třeba vědět, že taxonomické definice vycházející ze zoologické klasifikace člověka jako živočicha představují jen jednu z významových poloh či (řeceno s Jerzym Bartmińským) jeden z profilů, resp. subprofilů pojmu. (Těž způsob vytváření definice uvedením nadřazeného pojmu a specifikačních rysů je jen jedním z možných.) Pokud jde o četná filosofická, filosofickoantropologická či náboženská vymezení člověka (reprezentující základní kameny humanitních věd, resp. evropského myšlení vůbec – souhrnně srov. např. Pelcová 2001), zohledňují velké množství aspektů – existenčních i existenciálních – a je otázkou, které rysy člověka z těchto náhledů vycházející mají takovou povahu, že je lze chápat jako součásti lexikálního významu. Jistě jen nemnohé – málokterý totiž bývá širší sdílen a fixován v jazyce; a centrem významu jsou konceptualizace vžité, konvenční, spojené s naivním obrazem světa a poukazující ke stereotypu (srov. Bartmiński 2016, s. 60 aj.)³. To je třeba mít na paměti, „hledáme-li“ člověka v kontextu kognitivní a kulturní lingvistiky.

Naše tázání se vztahuje ke dvěma jazykům s rozdílným modem fungování. Zkoumáme, v čem se shoduje a v čem liší konceptualizace člověka v perspektivě jazyka mluveně-psaného, a to češtiny, a v perspektivě jazyka českých neslyšících, tedy českého znakového jazyka⁴. Jde ovšem o počáteční, značně partikulární a váhavou sondu do široké a (zejm. v případě znakového jazyka) neprobádané problematiky a provází ji řada otázek různého typu, zejm. otázek metodologických.

² Ve zdroji dále stojí (bez komentáře): „Proto přidal Platón do svého výměru slova 'plochými nehty'“ (tamtéž, s. 235). Lze se tak domnívat, a to i na základě anekdoty uvedené výše, že Dógenův náhled ne zcela pochopil (?).

³ Pokud chápeme význam – resp. pojem – v intencích kategorizace s centrem a periferií, mají v něm jistě místo i polohy individuální, kreativní či v různém smyslu slova okrajové (Pajdzińska, Tokarski 2010); pro analýzu takto komplexní zde ovšem bohužel není dostatečný prostor (více srov. Vaňková v přípravě).

⁴ O specifikách znakových jazyků souhrnně srov. např. Macurová 2017. Obecně vzato „znakové jazyky, tj. jazyky nezaložené na zvuku, vykazují jak rysy s jazyky mluvenými shodné (...), tak rysy specifické, související se způsobem jejich existence; jde o jazyky vnímané zrakem a realizované v prostoru za pomoci tvarů, pozic a pohybů rukou, obličejových svalů, hlavy a horní části trupu“ (tamtéž). Pro znakové jazyky je příznačná silnější ikoničnost a větší vázanost na aktuální situaci („tady a teď“), než je tomu v jazycích mluveně-psaných.

Je totiž rozdíl v tom, jaká data máme pro takovéto etnolingvistické, resp. kognitivně-kulturní studium znakového jazyka k dispozici. Tyto jazyky se realizují vizuálně-motoricky a nemají psanou podobu – a to je třeba při jejich etnolingvistickém zkoumání (opřené v našem případě o metodologii J. Bartmiňského) specificky zohlednit (více Vaňková, Macurová, Hynková Dingová 2017)⁵.

Materiálovým východiskem první části této sondy jsou (zejména) slovníky češtiny. Co se týče českého znakového jazyka, resp. druhé části studie, interpretujeme tu znaky a klasifikátorové morfémy vztažené významově k člověku⁶; antropocentrické souvislosti a „příběhová“ realizace pojmu ČLOVĚK se demonstrují ve třetí části na příkladech z autorské poezie neslyšících.

1. Člověk v češtině: slovníkové definice, sémantika, jazyková data

1.1. K slovníkovým definicím člověka⁷

Vraťme se ještě k „oškubanému kohoutovi“ a taxonomickým definicím. Wierzbicka totiž problematizuje i je – tj. sémantické definice člověka odvíjející se od určení „nejvyšší živá bytost“ (Wierzbicka 1971, s. 21), jaké známe i z novějších českých výkladových slovníků. Jako specifikační rysy bývají zvoleny vlastnosti, jimiž se člověk (jak podle přírodních věd, tak na základě tradičních náhledů ukotvených do naivního obrazu světa) odlišuje od jiných živočichů⁸, srov. „nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce“ (SSČ). – Podle Wierzbické však uvádění

⁵ Zdroje využívané se samozřejmostí při výzkumu jazyků s mluvenou i psanou podobou, tj. slovníky různého typu (zachycující v dlouhé tradici různá vývojová stadia a polohy slovní zásoby) a bohatství (psaných) textů různého stáří, z různých komunikačních sfér ap., nemáme ve znakových jazycích k dispozici; je tak třeba hledat analogické zdroje, věnovat pozornost jinému výzkumnému materiálu, na jehož základě by bylo možno odkrýt stereotypové charakteristiky myšlení mluvčích (českého) znakového jazyka a jejich jazykový obraz světa.

⁶ Prozatím byl ve spolupráci s rodilými mluvčími shromážděn tento materiál; jen malý zlomek z něho bylo možné zároveň verifikovat v (nečetných a málo spolehlivých) dosavadních slovnících, zde Gabrielová, Paur, Zeman 1998, Potměšil a kol. 2002, internetový slovník *Spread the Sign* (ve všech jen znaky na obr. 1 a 8).

⁷ Je třeba zdůraznit, že rozsah a zaměření článku nedovoluje provést detailnější analýzu slovníkových definic pojmu člověk a ani to není záměrem autorek. Zmiňované definice Anny Wierzbické i hlavních českých výkladových slovníků zde slouží především jako východisko ke srovnání obrazu člověka v českém a českém znakovém jazyce.

⁸ Výkladové slovníky (na rozdíl od encyklopedií) nevyužívají zoologických kategorizačních termínů jako *obratlovec*, *savec*, *primát* aj. a neakcentují tělesné znaky, jimiž se člověk liší od ostatních primátů (bipedie, uvolnění rukou – srov. starší vědecký název *Bimana*, dvojruční u Havlové 2010, s. 64 – vzpřímené držení těla, zvětšení mozku) – soustřeďují se na schopnosti a způsoby chování, jako je inteligence, užívání nástrojů a technologií, a zejména řeč, případně kultura.

těchto rysů do sémantické definice člověka nepatří. Jednak to zakládá možnost diskriminace lidských bytostí uvedené parametry nesplňujících (z definice totiž, jak je Wierzbicka přesvědčena, plyne, že za plnoprávného člověka nemusí být uznán tvor myšlení, řeči či práce neschopný), jednak toto vymezení nevyhovuje substitučnímu kritériu: např. ve výpovědi *hledal tě tu nějaký člověk* nelze lexém *člověk* nahradit zmiňovanou opisnou definicí – srov. **hledala tě tu nevyšší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce*⁹. Pointu úvah o adekvátní sémantické definici představuje prosté vymezení člověka jako „jednoho z lidí“ (tamtéž, s. 22). Wierzbicka vyslovuje tezi, že pojem spjatý se supletivním plurálovým výrazem (česky *lidé*) je ve srovnání s konceptem lidského individua sémanticky prvotnější; od něj je pojem člověka jako singulární bytosti odvozen. Význam plurálu *lidé* Wierzbicka chápe jako „bytosti stejné jako my“; „my“ znamená produktora a recipienta sdělení.

Částečně lze s Wierzbickou souhlasit, ale její argumenty pro rázné odmítnutí sémantických definic typu „nejvyspělejší lidská bytost se schopností myšlení, řeči a práce“ budí pochybnost. Nemá i podobná definice v sémantické charakteristice lexému *člověk* své místo? Nepřispívá k pochopení některých důležitých konotací? Jistě se to děje komplementárně s významovou polohou odkazující k jednotlivci („stejnému jako my“), ať už formulací *jeden z lidí* či *lidský jedinec*, jak stojí v hesle *člověk* v novějších českých slovnících. V SSČ (i v SSJČ) má definice dvě části: „nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce; lidský jedinec“. Přihlíží se tu i k významu „jeden z (nás) lidí“, „lidská bytost“, „jedinec“, i k vymezení člověka jako představitele druhu, reflektujícímu odlišnost člověka od jiných tvorů, resp. specifičnost mezi tvory téhož řádu (primátů)¹⁰.

1.2. Profily pojmu ČLOVĚK a jazyková data

V základním vymezení člověka mohou být tyto dvě polohy významu pojaty jako **dva generální profily pojmu**¹¹:

⁹ Podle Wierzbické je kritériem adekvátnosti sémantické definice možnost substituce; jako příklad uvádí definici *zetě* jako *manžela dcery* (*Byl tu náš zet' – Byl tu manžel naší dcery*). Že a proč (jen) toto kritérium v souvislosti s člověkem vidíme jako nedostatečné (a proč příklad uvedený Wierzbickou pokládáme za nevhodný), je vysvětleno dále.

¹⁰ Uvědomíme-li si, že jde o druhovou charakteristiku (tj. zohledňující stereotypového představitele druhu *homo sapiens*), jsou úvahy A. Wierzbické o diskriminaci jednotlivců bez takto „kompletní“ výbavy bezpředmětné: typický představitel kategorie ČLOVĚK má zkrátka jisté charakteristiky, ale každý jednatel nemusí mít všechny z nich. K hierarchizaci těchto i dalších sémantických rysů z axiologického hlediska bude pojednáno jinde, částečně srov. dále v souvislosti s konotacemi lexému.

¹¹ Zde se bohužel nemůžeme věnovat podrobněji profilům (a subprofilům) spojeným s člověkem ani příbuzným problémům – komplexněji srov. Vaňková (v přípravě).

I. ČLOVĚK₁ – jednotlivá lidská bytost, „každý z lidí“, resp. „někdo z lidí“, potažmo „bytost stejná jako my“ (tj. produktor a recipient sdělení, tedy i tvůrce slovníkové definice a její potenciální čtenář), též „kdokoli“, „někdo“ apod., a

II. ČLOVĚK₂ – živočišný druh, resp. obecněji druh bytosti (či představitel druhu), který je (ovšemže na základě hierarchické taxonomie vytvořené lidmi, tj. v perspektivě antropocentrické) „nejvyšší živou bytostí“ s jistými rysy.

Které rysy to jsou?

Heslo *člověk* v PSJČ začíná charakteristikou „bytost lidská“ a doplňuje ji dokladem z Erbena: *Čí je to postava veliká, hrozná? Zvíře či člověk v medvědí kůži?*, signalizujícím sémantickou opozici *člověk* vs. *zvíře*; posléze se dodává „s vedlejšími významy, zdůrazňujícími rozmanité lidské vlastnosti“. Slovník tedy poukazuje ke konotacím („vedlejším významům“) a jejich ráz naznačuje dalšími doklady z beletrie, např.: *Setkali jste se s nějakým úředním sluhou. Náhodou je to člověk. Zžlzl se mu vás* (s vysvětlením „je lidský, útrpný“) nebo *V semináři dosud vždycky u bohoslovce Jiřího zvítězil člověk nad zvířetem* (s vysvětlením „duchovní stránka člověka, op. vášně“)¹². Konotace, podstatně utvářející obraz člověka v jazyce, lze interpretovat i na základě dalších vyjádření a jazykových dat; uchopitelnými se tak stávají různé aspekty, které se do významu promítají. Poukážeme aspoň k těm, které obraz člověka utvářejí nejvýrazněji¹³.

1.2.1. Etymologie. Rekonstrukce původního významového jádra lexému *člověk* ze strany etymologů je v souladu s výše uvedenou myšlenkou A. Wierzbické. Na jejím základě lze totiž interpretovat pojmy typu „**dítě rodu**“, „**bojovník rodu**“, „**pracovník rodu**“, „**muž činný jako člen skupiny**“ (Havlová 2010, Rejzek 2001 aj.) jako sémanticky odvozené: člověk jako individuum se odvozuje od rodu, skupiny lidí. Kolektivum *lidé* je spojeno s všeslovanským (a snad i širše indoevropským)¹⁴ základem (srov. praslovanské **ljudbje*); souvisí i s lat. *liberi* (děti, svobodní, součást rodu). Výraz *člověk* je složen z kořenů **čelo-* ‘rod’ (srov. i *čeljadz* – čeled) a **věkz* ‘věk’ (srov. i lit. *vaikas* ‘dítě, chlapec, syn’), ale též ‘síla, ‘boj’ či ‘práce’ (Rejzek 2001 aj.), snad i ‘kdo vynakládá sílu k práci, bojí’ (Havlová 2010, s. 64).

1.2.2. Polysémie a významový rozptyl lexému v čase. Vajdlová (2002) znamená doznívající relikty výše uvedeného předčeského významu ‘družiník, bojovník, muž bojující ve vojsku’ i ve staré češtině; v dalším vývoji se výraz *člověk* užíval (v intencích rozvrstvení feudální společnosti) s významem

¹² Taxonomickou, „druhovou“ definici PSJČ na rozdíl od SSJČ a SSČ neuvádí.

¹³ Z důvodu nedostatku prostoru rezignujeme např. na představení sémanticky významných derivátů (srov. i supletivní tvary *lidé, lidský, lidskost; lid, lidový; lidstvo*) a bohaté frazeologie (blíže srov. Vaňková, v přípravě).

¹⁴ Havlová tu uvádí předpokládaný indoevropský kořen **(h)leudh-* s významem ‘růst’.

‘**nevolník, poddaný, podřízený**’ (a příp. *dobrý člověk* ve významu ‘šlechtic’, ‘pán’), s významem ‘muž’, a konečně – a v pozdější češtině zejména – jako ‘**lidský jednotlivec, osoba, lidská bytost**’: to jsou dnes významy centrální (srov. SSJČ, SSČ). Podle současných českých výkladových slovníků srov. (i dnes) význam ‘muž’ (vyjádření *přišel nějaký člověk* implikuje muže, zatímco femininum *osoba* ženu (třebaže lze ten i onen výraz vztáhnout k bytostem obojího pohlaví), podobné je to i v polštině, srov. Grzegorzcykova 2015) a též ‘**jedinec jako neurčitý podmět n. předmět; každý, kdokoli, někdo**’ (*v lese člověk snadno zabloudí*)¹⁵.

Starší slovníky však vycházejí z poněkud jiné konceptualizace člověka. Charakterizují ho – např. Jungmannův slovník – jako „bytnost z těla živočišného a duše rozumné složenou“ (Jungmann 1835) a řada významových poloh (a dokladů) se odvíjí od opozice „člověk – Bůh“. Náplň pojmu ČLOVĚK byla totiž výrazně utvářena kontextem křesťanství (srov. *syn člověka, Bůh člověk* ap., podrobněji Vajdlová 2011)¹⁶.

1.2.3. Synonymie. Zvláštní pozornost si zaslouží početné synonymní výrazy vztahující se k člověku. Jejich motivace totiž prozrazuje, které významové rysy se v češtině mohou v různých kontextech exponovat jako podstatné: je to **individuálnost, jedinečnost** člověka (*osoba; jednotlivec, jedinec*), jeho **živost a živočišnost** (*živočich, živý tvor, živáček; organismus*), **pozemskost** (*syn země, dítě země; zemský červ, pozemšťan X mimozemšťan*); i významové aspekty spojené výrazněji s hodnocením – jak negativním, tedy s lidskou **slabostí, ubohostí** lidské existence (*bídny lidský červ*) a **smrtelností** (*smrtelník, syn zmaru*), tak pozitivním, tedy s **nadřazeností člověka nad ostatními tvory**, s pozicí vládcy a hospodáře (*pán země / světa / tvorstva / přírody*)¹⁷. Odtud pramení i konotace s výrazem *člověk* spjaté (viz dále).

V češtině se systematicky realizuje i řada **somatických metonymií**, tj. vyjádření, která exponují za člověka jednu část jeho těla – zejm. **tvář** (*vidím zde známé tváře; bledá tvář*)¹⁸, ale i **hlavu** (*je tu nějaká chytrá hlava?*), **srdce** (*setkala se dvě*

¹⁵ Srov. i kolokviální (dnes méně frekventované) oslovení *člověče*. SSJČ a PSJČ uvádějí i zastaralý a nářeční význam ‘manžel’ (*nebožtík můj člověk*) a již připomenuté historické významy ‘poddaný’ a ‘šlechtic’ (viz výše).

¹⁶ Srov. slavnou barokní báseň Bedřicha Bridela *Co Bůh? Člověk?* (z r. 1659), vystavěnou na naznačené opozici, z níž má první člen pozitivní, druhý naopak negativní konotace: *Co Bůh? Člověk? / Kdokolivěk? / Co já? Co ty? Ú Bože svatý? / Já hřích, pých, lest: / Tys sláva, čest: / Já hnís, vřed, puch: / Tys čistý duch...* (Bridel 2013).

¹⁷ Tyto a jiné výrazy (*Adam, Adamův* či *Evin syn*) jsou spjaté s biblickými základy české (tedy evropské) kultury.

¹⁸ Podle PSJČ a dalších slovníků i v souladu s dnešním územ znamená *tvář* v češtině jednak obličej, jednak postranní část obličeje (líc); dalším významem lexému *tvář* je i „člověk, bytost“ (srov. doklady PSJČ *Rád má okolo sebe šťastné, veselé tváře* z Tyla či *Sotva kdy spatřím lidskou tvář* z Jiráska).

milující se srdce), **nohu** (*nepřišla ani noha*), resp. **dvě nohy** – ty jsou totiž pro člověka zejm. ve srovnání se zvířaty typické (*dvojnožec, dvounožec*) a zohledňují se jako bipedie i v taxonomických definicích¹⁹. Tyto vizuálně vnímatelné charakteristiky – včetně **vzpřímenosti člověka**, jeho **vertikality** (*postava, figura*) – se objevují i v motivaci znaků a klasifikátorů českého znakového jazyka (viz dále)²⁰.

1.3. Sémantické opozice, hodnoty a „velký řetěz bytí“

I na základě dosud uvedených dat je patrné, že člověk je vymezován hlavně prostřednictvím dvou opozic: člověk – zvíře a člověk – Bůh. Jde o opozice hodnotově zatížené: člověk je chápán (zejm. ve srovnání se zvířaty) jako nejdokonalější bytost; oproti Bohu je to však bytost naopak velmi slabá a nedokonalá. Jde o opozice nejvýraznější, avšak ne jediné, a je potřeba je vidět v širším kontextu.

V základu sémantických struktur jazyka (a v jazyce implikované axiologie) stojí koncepce „velkého řetězu bytí“ (*the Great Chain of Being*), mající kořeny už u Platona a Aristotela (blíže např. Krzeszowski 1997, s. 68), ta také odpovídá naivnímu obrazu světa. Lze tak říci, že je v našem předporozumění světu intuitivně ukotvena hierarchická kategorizace jsoucen, s Aristotelem řečeno *scala naturae*: jmenujeme-li tato jsoucná od vývojově nejnižšího po nejvyšší, pak jsou to věci anorganické povahy – rostliny – zvířata – lidé – Bůh²¹. Tato základní škála je ovšem v průběhu věků, vývoje společnosti (i v průběhu zkoumání, srov. Krzeszowski 1997 aj.) rozvíjena či modifikována; v intencích křesťanského obrazu světa se např. kombinuje s hodnotově silně protikladnou opozicí Bůh – ďábel. Do konceptualizace člověka a hodnocení s ním spojeného se pak promítá řada opozic²², v nichž figuruje člověk a některý z dalších členů zmiňované řady: kvalitativně výše, „nad člověkem“ stojí Bůh (a andělé, příp. i další nadpřirozené, netělesné a současně dobré bytosti); „níže“ se ve srovnání s člověkem nacházejí zvířata (ta nejčastěji), rostliny a neživá příroda (či v jistých kontextech i ďábel jako reprezentant nejvyššího zla)²³. Člověk (bytost primárně „dobrá“) je tedy

¹⁹ Ve starší české terminologii Preslově však srov. i *dvouručí* (podle latinského *bimana* – blíže Havlová 2010, s. 64).

²⁰ Pro úplnost tu uvedme i další metonymie spojené s člověkem, s tělesností člověka spjaté složitějšími vztahy, a to **duši** (*ta dobrá duše, mrtvé duše*) a **život** (*mít na svědomí několik životů*).

²¹ Bohužel zde není prostor pro podrobnější výklady o implikacích tohoto naivního – a současně i teoretického – modelu, z něž vychází v různých modifikacích i mnoho vědců a filosofů (např. i Teilhard de Chardin).

²² Ke zkoumání jazyka a textu prostřednictvím sémantických opozic v kontextu etnolinguistiky souhrnně (srov. Niebrzegowska-Bartmińska 2007, s. 308 n.).

²³ Že se člověk v naivní konceptualizaci světa nachází někde „mezi Bohem a zvířetem“ či „mezi zvířetem a andělem“, lze doložit z mnoha zdrojů. Připomeňme řady metafor spojovaných s hodnocením člověka v opozitnosti k jiným jsoucům (více Pajdzińska 2007, Tokarski 2001 aj.).

viděn (zejména) jako protějšek ke **zvířeti** (podrobněji Šťastná, zde), ale i k **rostlině** nebo **věci neživé**, ať už přírodně (např. **kameni**, prototypově necitlivému, neživému), anebo věci vyrobené člověkem; často je to **stroj, robot** (srov. *nejsem stroj, robot* – jsem unavitelný, nepracuji bezchybně, ale i: mám svou důstojnost, osobnost, nelze mě redukovat na pracovní sílu). Opozice **člověk – Bůh**, připomenutá s poukazem k Bridelově básni *Co Bůh? Člověk?* (pozn. 16), je v naivním českém obrazu světa stále přítomná, vzpomeňme např. na skandování fanoušků na adresu legendárního hokejisty: *Hašek není člověk, Hašek je Bůh!*

1.4. Konotace

Konotace s lexémem *člověk* spojené mají, jak je patrné, výrazný axiologický rozměr. Být člověkem je primárně dobré (*konečně se z něho stal člověk*); neplatí to však vždy (nedostatečnost žádoucích rysů implikuje vyjádření *jsem jen člověk*). V tomto směru lze rozlišit tři hlavní konotační polohy:

1.4.1. Vyjádření jako *být člověkem, být lidský, chovat se jako člověk, mít / zachovat si lidskou tvář* poukazují k hodnotám vysoce pozitivním: k **empatii, soucitu, humanitě, lidskosti** (sic!), **čestnosti**. *Nelidskost* – spojovaná obvykle se zvířaty – znamená opak (srov. i *bestialita, zvířecost*).

1.4.2. Druhou pozitivní konotační polohou spjatou s pojmem ČLOVĚK je lidská **důstojnost**. Každá lidská bytost si ji od jiných zaslouží, každá ji potřebuje; nemá být přehlížena, marginalizována, redukována na to, k čemu může být využita či zneužita (např. jako pracovní síla), natož trápena či ponižována. Poukazují k tomu vyjádření *já jsem přece taky člověk, konečně bydlím jako člověk; jsem člověk, a ne číslo / kolonka ve statistice; nechovali se ke mně jako k člověku* aj.

1.4.3. Třetí konotační poloha je hodnotově spíše negativní, spojená s lidskou **partikularitou, omezeností, slabostí, nedostatečností**, v křesťanském smyslu slova i s **hříchem**, srov. vyjádření *jsem jen člověk, na to mé lidské síly nestačí, slabý, hříšný člověk, člověk je nádoba hříchu* apod.

Zatímco první dvě konotační polohy lze vymezit (*mutatis mutandis*) na základě opozice člověk – zvíře, třetí poloha vychází z opozice člověk – Bůh.

2. Člověk v českém znakovém jazyce: znaky a klasifikátorové morfémy

2.1. Znaky s významem ‘člověk’

Do českého znakového jazyka se promítá (ve srovnání s češtinou) v mnohém podobná i v mnohém odlišná konceptualizace člověka. Je ovšem samozřejmě

nesena prostředky vizuálně-motorickými a s nimi bývá spjata velká míra ikončnosti; podoba znaků poukazuje k označovaným jevům, a to různými způsoby (mnohdy na základě metaforického či metonymického)²⁴ a odhalení motivace (tedy nalezení sémantického prvku, na jehož základě je daný znak sémanticky konstruován) má při úvahách o podobě zkoumaného pojmu (resp. o konceptualizaci) zásadní důležitost²⁵. Motivace bývá patrná v některém parametru znaku (či v kombinaci několika z nich): v místě artikulace, v pohybu a / nebo ve tvaru ruky (či vzájemné poloze rukou). Zde se soustředujeme hlavně na znaky (2.1) a klasifikátorové morfémy (2.2) vztahované k pojmu ČLOVĚK.

2.1.1. Základní znak ČLOVĚK je artikulován (rukou zatnutou v pěst, tedy jedním ze základních, resp. nepříznakových tvarů ruky) na příznačném místě, tedy **na tváři**. Pohyb začíná přibližně u oka a směřuje po tváři dolů (obr. 1). Bylo už řečeno, že tvář v češtině (ale nejen v ní) metonymicky zastupuje člověka. Jako zástupka člověka s ohledem na jeho jedinečnost, individuální hodnotu a lidskou důstojnost však tvář figuruje i v kontextech filozofických a jiných (aforisticky řečeno „od Levinsona po Lévinase”)²⁶.

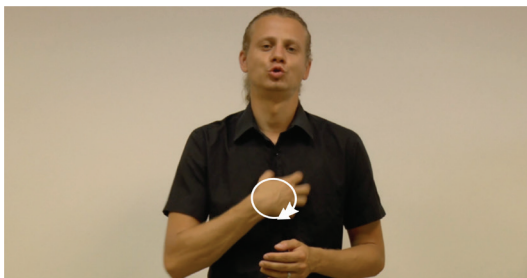
Obr. 1: ČLOVĚK – základní znak (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

²⁴ Jen letmo zde připomeňme fenomén zdvojeného mapování („double mapping”, tj. kombinaci mapování ikonického a metaforického, případně metonymického), které je příznačné právě pro znakové jazyky (Taub 2001, passim).

²⁵ Obvykle při tom lze ovšem stran interpretace znaku co do jeho motivace vycházet pouze z povědomí mluvčích (či badatelů), neboť etymologické slovníky českého znakového jazyka, jež by domnělou motivaci potvrdily či vyvrátily, nejsou k dispozici. Někdy je motivace průhlednější, jindy je zcela zastřená. Pokud ji však odhalíme, nabízí se nalezení sémantické spojitosti s jinými znaky apod. a v konečném důsledku jde o nejvýraznější poukaz ke konceptualizaci zkoumaného jevu, jaký máme k dispozici.

²⁶ O metonymii TVÁŘ ZA ČLOVĚKA srov. např.: „V naší kultuře se díváme na tvář člověka – spíše než na jeho postavu nebo jeho pohyby – abychom získali základní informaci, jak ten člověk vypadá” (Lakoff – Johnson 2002, s. 51). Tvář je nejvýrazněji individualizovaná část těla, nadto je umístěna „vpředu” a „nahore”; především podle tváře se tedy jako individuální lidské bytosti vzájemně rozpoznáváme. Nadto je díky extrémně pohyblivým mimickým svalům nadána k tomu, aby byla zrcadlem našich pocitů a nálad a zároveň i nástrojem komunikace.

2.1.2. Jiný znak s významem ‘člověk’ se artikuluje krouživým pohybem s pokrčenými prsty v centru hrudi: jde o místo spojované s naším „já“ a zároveň také o sídlo srdce (obr. 2).

Obr. 2: ČLOVĚK- 2. varianta (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

2.1.3. Třetí znak pro člověka, avšak bližší významu ‘osoba’, se artikuluje s přímým poukazem k srdci – (také srdce má při konceptualizaci lidské bytosti velkou důležitost napříč jazyky: prostředník dominantní ruky poklepe na levou stranu hrudi, v místě spojovaném se srdcem (obr. 3).

Obr. 3: OSOBA (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

2.1.4. Znak pro plurál LIDÉ je složený: k základnímu znaku ČLOVĚK (obr. 1) se připojuje klasifikátor pro větší neurčitý počet osob (obr. 4). Lze tak konstatovat, že (na rozdíl od češtiny a v rozporu s tezí A. Wierzbické, viz výše) není v českém znakovém jazyce označení jednotlivce lidského rodu sémantickou odvozeninou (od prvotní množiny lidí), ale primární jednotkou.

Obr. 4: LIDÉ (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

2.2. Klasifikátorové morfémy vyjadřující sémantický prvek 'člověk'

Znakové jazyky (i ten český) patří k jazykům užívajícím **klasifikátory**²⁷. Ve spojení se znaky významově implikujícími člověka, jeho činnosti aj. se v tomto ohledu uplatňují některé klasifikátorové morfémy (spojené zejména s tvarem ruky a pohybem). Jejich motivace poukazuje:

2.2.1. k „dvounohosti“ člověka – klasifikátor se realizuje vztyčenými (či jindy pokrčenými) **dvěma prsty, ukazováčkem a prostředníčkem** (obr. 5). Objevují se ve znacích znázorňujících jistou tělesnou polohu či pohyb člověka (KLEČET, JÍT, SKÁKAT)²⁸.

Obr. 5. KLF „ČLOVĚK“ – odkaz k dvounohosti
(autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

Obr. 6. KLF „ČLOVĚK“ – zástupka celého člověka
(autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

2.2.2. k vzpřímené lidské postavě – srov.

- a) **vztyčený ukazovák** (obr. 6), ve dvouručních znacích ukazováky obou rukou, např. při znázornění dvou lidí ve specifickém vztahu – při společné činnosti, v konfrontaci apod.: srov. znak SPOR, kde se k sobě rychle přiblíží ukazováčky obou rukou (obr. 7). Vztyčený ukazovák pohybující se

²⁷ Pro vyjadřování některých aspektů významu se ve znakových jazycích uplatňují tzv. klasifikátory (více srov. Macurová – Vysuček 2005, s. 263). Podávají charakteristiku entity, k níž znak odkazuje. Klasifikátorový tvar ruky informuje např. o tom, zda je referent živý, zda je to člověk, zvíře, nebo věc – a je-li tato věc kulatá, plochá, dlouhá apod. Klasifikátory disponují i některé mluvené jazyky, např. čínština nebo japonština. Ve znakových jazycích se realizují zejm. prostřednictvím tzv. klasifikátorových tvarů ruky (příp. současně i dalších parametrů znaku).

²⁸ Jiný klasifikátor odkazuje k dalšímu párovému orgánu – k očím. Poukaz k „dvouokosti“ člověka (ikonicky znázorněné skrčeným ukazováčkem a prostředníčkem s orientací dolů) je patrný ve znacích DOHLED či PROHLÍŽET.

od úst směrem vzhůru ztvárňuje znak BŮH (obr. 8): svědčí to o antropocentrické konceptualizaci Boha; příznačné je ovšem i jeho umístění do prostoru nahoře (srov. Sedláčková Půlpánová 2018);

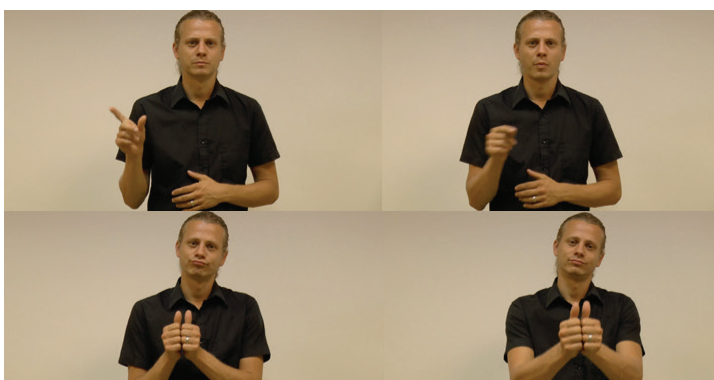

Obr. 7: SPOR (autor: Michal Brhel, Nad'a Hynková Dingová)

Obr. 8: BŮH (autor: Michal Brhel, Nad'a Hynková Dingová)

- b) **vztyčený palec či palce** (u dvouručních znaků); ruka / ruce jsou při tom zařaty v pěst a jejich pohyb kopíruje pohyb člověka či dvou lidí, srov. znaky PRONÁSLEDOVAT, JÍT SPOLU (obr. 9);

Obr. 9: JÍT SPOLU (autor: Michal Brhel, Nad'a Hynková Dingová)

2.2.3. k vertikalitě stojícího člověka odkazuje i klasifikátorový morfém realizovaný rukou směřující dlaní od těla a pokrčeným palcem a ukazovákem znázorní (jednoho) člověka pohybem směřujícím shora dolů (obr. 10); srov. znaky UČITEL, VĚDEC aj.

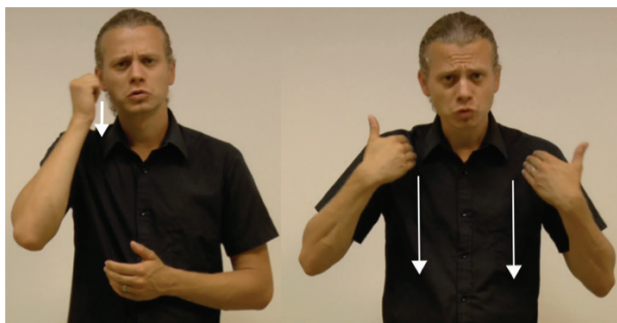
Obr. 10: KLF „člověk“ – odkaz k vertikalitě 1
(autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

2.2.4. motivaci vzpřímenou postavou člověka v reálně velikosti (resp. šířce) signalizuje i klasifikátorový morfém artikulovaný obouručně tak, že dlaně vzdálené asi na šíři lidské postavy směřující k sobě vykonají plynulý svislý pohyb (obr. 11); zdůrazňují tak důležitost označované osoby. Užití podobného klasifikátoru bylo (s odlišnou orientací prstů) zaznamenáno i ve složeném znaku potvrzujícím konotaci lidské důstojnosti, resp. význam „já jsem přece taky člověk“ (viz výše, 1.5.1.1.). Je jím doplněn základní znak ČLOVĚK (obr. 1): shora dolů směřujícím pohybem rukou s pokrčenými dlaněmi znakuující „přejede“ od hrudi k pasu obrys své postavy. Konotace poukazující k lidské důstojnosti je signalizována i mimikou znakujícího, naléhavým výrazem v obličeji (obr. 12).

Obr. 11: KLF „člověk“ – odkaz k vertikalitě 2 (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

Obr. 12: ČLOVĚK-DŮSTOJNÁ BYTOST (autor: Michal Brhel, Nad'a Hynková Dingová)

3. Antropocentrismus, antropomorfismus a jeho projev v českém znakovém jazyce

3.1. Je jasné, že člověk zaujímá v jazykovém obrazu světa specifické místo. Je mírou všech věcí a „centrem perspektiv“ (Pajdzińska 2006). Jako lidé nemáme perspektivu božího oka (ani perspektivu „ptačí“ či „žabí“), ale lidskou; to se v jazyce nápadně projevuje. Člověk je tedy i východiskem etnolingvistiky jakožto lingvistiky studující „kulturu v jazyce“ (Bartmiński 2016, s. 21); představuje totiž „subjekt, objekt i nástroj kultury“ (Tolstaja 1995).

Hlavním rysem jazykového obrazu světa je **antropocentrismus**. Právě o něm (souběžně s opozicí „vlastní – cizí“) mluví Pajdzińska jako o hlavní kategorii strukturující (každý) jazykový obraz světa; jazyk je lidským výtvořem a „představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka. Svět, ve kterém je nejdůležitější protiklad lidé – ne-lidé“ (Pajdzińska 2007). Zásadní role opozic, do nichž v tomto směru člověk vstupuje (jako protiklad jiných než lidských tvorů, zejm. zvířat, i dalších jevů), byla už připomenuta, stejně jako axiologické aspekty s tím spojené.

Univerzální antropocentrické nastavení jazyka se promítá do různých jazyků různě; představují totiž – etnocentricky, kulturně – rozdílně založené obrazy světa. Při kontrastivním studiu je tato různost patrná hlavně mezi jazyky kulturně vzdálenými, a zvláště nápadná je v jazycích lišících se modalitou. Znakové jazyky mohou exponovat způsoby konceptualizace, jež nejsou v mluveně-psaných jazycích tak nápadné, příp. se v nich nereflektují vůbec.

3.2. Jedním z projevů antropocentrismu jazyka – bez ohledu na jejich modus fungování – je **antropomorfismus**, tedy konceptualizace mimolidských jsoucen jako lidských bytostí: zvířatům, věcem, ale i abstraktním entitám připisujeme lidské charakteristiky – a zživotňujeme je i jazykovými prostředky. O lišce říkáme, že je chytrá, o kocourovi, že nám rozumí, jen promluvit; oslovujeme

přístroje (auto, počítač) a vedeme s nimi dialog, říkáme, že někoho ovládl vztek, přepadl strach, že bojuje s nemocí. Ještě nápadnější než v běžné komunikaci je to ve folkloru a umění (srov. metamorfózy člověka ve zvíře či rostlinu a naopak). Antropomorfizace je prokázána už v uměleckých projevech paleolitických lidí (Horowitz 2007), a co se týče ontogeneze, víme, že je zvlášť příznačná pro obraz světa malých dětí a projevuje se to i v komunikaci dospělých s nimi, v knihách pro děti apod. (zvířata se tu chovají jako lidé), a to zřejmě platí univerzálně (tamtéž).

Dokazují to svěbytně i znakové jazyky, jak při realizaci běžných znaků, tak – velmi kreativně – i v rámci specifických komunikátů uměleckých.

Ve znakových jazycích se antropomorfismus objevuje v (dosti častých) případech, kdy se znakující „stává“ tím, o čem je řeč. Ztvárňuje-li lidskou bytost, užívá k její reprezentaci svého těla a jeho částí, ale o totéž se snaží i při reprezentaci věci mimolidské (srov. Sutton-Spence – Kaneko 2016, s. 68 n.). Tělo se tak stává hřbetem knihy a rozpažené ruce jejími stránkami (tamtéž, s. 69), hlava znakujícího se promění ve hlavu ztvárňovaného zvířete – např. zajíce –, zatímco ruce (na příslušném místě hlavy a příslušným tvarem a pohybem) naznačují ikonicky zajací uši.

Znakující se tedy „promění“ ve zvíře či cokoli jiného, a to tak, že mapuje typické rysy ztvárňovaného na své tělo: propůjčuje zvířeti svoje oči, ústa, hlavu apod. a jeho podobu dotváří rukama. I v uměleckých žárech neslyšících se vyskytuje řada příběhů o zvířatech (např. proměna člověka ve zvíře a naopak – žába se mění v prince aj.), oblíbeným hrdinou příběhů z typických uměleckých žánrů neslyšících bývá vedle zvířat i strom (tamtéž, s. 72), viz dále.

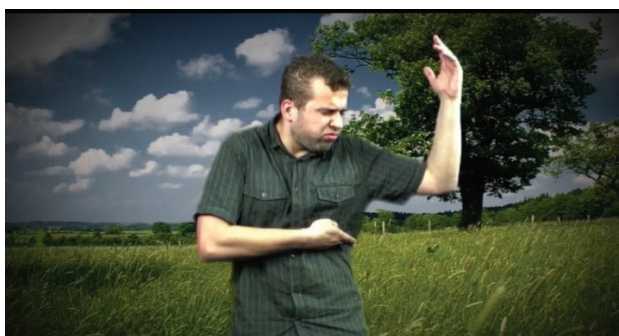
3.3. Dvě básně, na něž zde chceme upozornit v rámci zkoumání pojmu ČLOVĚK v českém znakovém jazyce, byly vytvořeny a realizovány českými neslyšícími umělci²⁹. Domníváme se, že tyto komunikáty mohou dobře ilustrovat antropocentrický princip strukturace lidského světa (zvláště první z nich) a také demonstrovat (zejména ta druhá) základní naraci spojenou s kulturou neslyšících, vztahující se k jejich potřebě uznání (ze strany slyšící většiny) jako důstojných lidských bytostí s právem na vlastní svět a sebeurčení – a to je zásadně spojeno s vlastním – znakovým – jazykem.

3.3.1. První z básní (*Strom*) je založena na metaforické paralele ČLOVĚK – STROM. Základní metaforu známe i z češtiny a dalších jazyků mluveně-psaných (strom je vzpřímený jako člověk³⁰; strom žije, roste a umírá jako člověk; cítí jako člověk; v básni je např. strom smutný, raduje se, pozoruje svět, směje se apod.). Při realizaci různých aspektů této metafory se v projevu neslyšícího

²⁹ Básně pocházejí z pojednání o kultuře českých neslyšících (Nováková a kol., 2011). Autorem první z nich (*Strom*) je Sergej Josef Bovkun, autorkou druhé (*Zoufalství a smutek*) Marie Basovníková.

³⁰ Etymologie výrazu *strom*, doloženého pouze v češtině (ostatní slovanské jazyky užívají pro materiál i rostlinu jednoho výrazu – v různých hláskových variantách *dřevo*, a také ve staré češtině bylo *dřevo sě listem odievá* apod.), je spojena právě s vertikality, srov. i *strmět*, *strmý*; strom je tedy to, „co *strmí do výšky*“ (a slovníky poukazují i k významu „stěžeň“, srov. Rejzek 2001).

umělce ukazují typické rysy a zároveň kreativní vyjadřovací možnosti znakových jazyků, hlavně silná ikoničnost a možnosti dynamických proměn perspektivy, jež se v umění Neslyšících realizují v jakýchsi filmových střizích. Při antropomorfním zpřítomnění stromu (člověk se stává stromem, pohyby jeho rukou ztvárňují pohyb větví ve větru, bolestný výraz tváře vyjadřuje smutek stromu) se současně poukazuje i ke způsobu konceptualizace člověka a jeho lidské existence: k reflexi života, vnímání a pozorování světa, vystavení přírodním silám (bouři, větru), k jeho zranitelnosti i schopnosti uzdravení, a také k jeho smrtelnosti. Obrázek znázorňuje, jak je do stromu řáto a on zraněn v bolesti umírá (obr. 13).

Obr. 13: ČLOVĚK-STROM-PODŘATÝ-UMÍRAJÍCÍ (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

3.3.2. Druhá báseň (*Zoufalství a smutek*) exponuje základní téma komunity neslyšících, jejich hlavní příběh: zkušenost neslyšení ve většinové společnosti slyšících a touhu žít život důstojně a v souladu s vlastní přirozeností. Voperování kochleárního implantátu³¹ je v básni tematizováno jako nepřirozený zásah do tělesnosti a svěbytné lidské podstaty neslyšícího člověka, vykonaný v rozporu s jeho lidskou důstojností a proměňující jeho život – podle názvu básně – v „zoufalství a smutek“. Úsilí mít vlastní důstojnost u neslyšících podstatně souvisí s touhou po uznání práva na jejich specifický způsob komunikace – na znakový jazyk, který pro ně představuje zásadní hodnotu (a v básni je reflektován jako krásný a drahý) (srov. Macurová – Dingová, zde).

V básni je zajímavě využito typického rysu znakových jazyků – možnosti vyjadřovat se o několika liniích reality simultánně. Aktualizovaný znak ČLOVĚK (resp. zde spíše ZOUFALÝ ČLOVĚK), procházející celou básní, je artikulován levou rukou u levé tváře (srov. i základní znak na obr. 1), zatímco pravou rukou se souběžně realizuje znak s významem KOMUNIKOVAT ZNAKOVÝM

³¹ Kochleární implantát – ano, či ne? je v komunitě neslyšících, ale i mezi jejich rodiči, lékaři apod. jednou z nejzávažnějších etických otázek. Neslyšící používají pro člověka s kochleárním implantátem znak ROBOT (obr. 15), charakteristický „strojově“ přerušovanými pohyby obou rukou. (Naznačuje to „nepřirozenost“ v ustrojení takového člověka; negativní konotace s tím spojená je evidentní.)

JAZYKEM. Obrázek znázorňuje komplexní význam interpretovatelný jako „neslyšící člověk je zoufalý – nemůže komunikovat ve znakovém jazyce“ (obr. 14).

Obr. 14: ČLOVĚK-NESLYŠÍCÍ-ZNAKUJÍCÍ (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

4. Závěrem

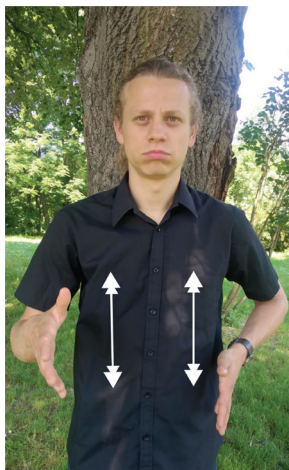
Naše otázka směřovala ke konceptualizaci člověka v češtině a českém znakovém jazyce, resp. k aspektům, v nichž spolu pojetí člověka fixované v tom a onom jazyce korespondují. Zaznělo už, že v souvislosti s jazyky mluveně-psanými máme pro etnolingvistickou analýzu k dispozici materiál jiného typu než u jazyků znakových – a materiál méně bohatý. Je to dáno mnoha faktory. Za primární pokládáme rozdíl mezi skripturální povahou české kultury oproti „orální“ povaze kultury neslyšících (srov. Ong 2006)³². Srovnáváme tedy – řečeno zjednodušeně – (česky) psaný materiál (resp. materiál svědčící o povaze české kultury, vázané na psanost) s materiálem vycházejícím z živé (a právě v tom – jakoby – mluvené) komunikace v českém znakovém jazyce³³. To nemusí být spatřováno jako zcela kompatibilní. Naší snahou však bylo prozatím začít a prozkoumat zdroje alespoň v jistém aspektu analogické, *mutatis mutandis* využít etnolingvistickou metodologii a přinést aspoň dílčí odpovědi na položené otázky.

³² V mnoha parametrech se kultura neslyšících podobá (snad vzhledem k marginální důležitosti „úst“ a orality ve znakovém jazyce paradoxně) kulturám primárně orálním, tedy takovým, které nejsou postaveny na všeobecné gramotnosti a psané podobě jazyka. Jak závažně se takové kultury liší od kultur psaných a jaké to má důsledky pro jejich společenský život i povahu samé kognitivity, resp. struktury myšlení, paměti ap., o tom srov. Ong 2006.

³³ Zákonitě se musíme ptát, jaké je vidění světa, kategorizace, axiologie, podoba kolektivní paměti a vůbec kognitivita takového – specificky „orálního“ – společenství. Ptáme se však zatím pouze „zvnějšku“ (z pozice badatele stojícího mimo toto společenství) – a ptáme se teprve velice krátce. Odpovědi může přinést další výzkum opřený o široký vzorek respondentů – a výzkum, na němž by se měli podílet lingvisticky vzdělaní mluvčí českého znakového jazyka.

Kontury stereotypového obrazu člověka v češtině jsou naznačeny v první části studie. Co však zatím plyne ze srovnání českého materiálu a zkoumaných znaků, klasifikátorových morfémů a v náznaku i komunikátů v českém znakovém jazyce?

Podoba základního znaku ČLOVĚK s místem artikulace **na tváři** (obr. 1) a méně výrazně i znaků artikulovaných na hrudi, tj. v blízkosti **srdce** (obr. 2,3), snad poukazuje k příslušným somatickým metonymiím fixovaným i v češtině (srov. 1.2.3.). Podobně i klasifikátorové morfémy (v souladu s českými synonymy k výrazu *člověk*) odkazují k **dvounohosti** (obr. 5) a **vzpřímené postavě** člověka (obr. 6, 9, 10, 11).

Obr. 15: ČLOVĚK-ROBOT (autor: Michal Brhel, Naďa Hynková Dingová)

Co se týče opozitního vidění člověka ve vztahu ke zvířatům, rostlinám a dalším členům „velkého řetězu bytí“ (a jeho modifikacím) a obecně vzato i antropocentričnosti jazykového obrazu světa českých neslyšících, prozatím se potvrzuje jeho vázanost na antropomorfní, v jazyce a kultuře neslyšících výrazně přítomnou (srov. i Sutton-Spence – Kaneko 2016). Upozornit lze na reflexi opozice „člověk – Bůh“ ve znaku BŮH (obr. 8), „člověk – stroj“ ve znaku ROBOT a současně též ČLOVĚK S KOCHLEÁRNÍM IMPLANTÁTEM (obr. 15) a – realizovanou velmi strukturovaně a v poloze celého komunikátu – v básni *Strom* (obr. 13).

Zdá se, že nejzávažnější shodou se ukázala být konotace **lidské důstojnosti**, která je stejně jako v češtině s pojmem ČLOVĚK spojena i v českém znakovém jazyce. Potvrzuje to znak s významem ‘já jsem přece taky člověk’ (obr. 12) a (i co do tématu) báseň *Zoufaství a smutek*. Konotace důstojnosti je v jazyce (menšiny) neslyšících vázána zřejmě primárně k jejich „neslyšení“, resp. k touze po uznání jejich jinakosti jako specifčnosti, spojované s respektem k právu užívat vlastní – znakový – jazyk (a být přirozeně takoví, jací ve svém „neslyšení“

jsou). Příslušníci této komunity (jak ukázalo i naše zkoumání pojmu ČLOVĚK)³⁴ si tedy silně uvědomují jednak svou jedinečnost, jednak vázanost svého lidství na svobodnou a přirozenou komunikaci ve vlastním mateřském jazyce.

Bibliografie

- Bartmiński, J. (2016). *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Bridel, B. (2013). Co Bůh? Člověk? [online]. Praha: Městská knihovna. Dostupné z: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/64/07/65/co_buh_clovek.pdf
- Diogenés Laertios (1995). *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Pelhřimov: Nová tiskárna.
- Gabrielová, D. – Paur, J. – Zeman, J. (1998). *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont.
- Grzegorzczkova, R. (2015): Kształowanie się pojęcia 'osoba' w świetle faktów językowych i kulturowych. W: M. Falkowska, K. Waszakowa (red.), *Pojęcia zapisane w języku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Haller, J. (1974). *Český slovník věcný a synonymický II. Člověk – bytost tělesná*. Praha.
- Havlová, E. (2010). *České názvy savců. Historicko-etymologická studie*. Praha: Lidové noviny.
- Jungmann, J. (1835). *Slovník česko-německý, I. A–J*. Praha.
- Klégr, A. (2007). *Tezaurus jazyka českého*. Praha.
- Krzyszowski, T. P. (1997). *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics*. Warszawa: Energeia.
- Kuťáková, E., Marek, V., Zachová, J. (1988). *Moudrost věků. Lexikon latinských výroků, přísloví a rčení*. Praha: Svoboda. (MV)
- Lakoff, G., Johnson, M. (2002). *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Macurová, A. (2017). Znakový jazyk. W: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (red.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: https://www.czechency.org/slovník/ZNAKOVÝ_JAZYK (poslední přístup: 30. 12. 2018).
- Macurová, A., Hynková Dingová, N. (2019). Reflexe jazyka, řeči a komunikace v českém znakovém jazyce. *Prace Filologiczne, zde*.
- Macurová, A., Vysuček, P. (2005). Poznáváme český znakový jazyk VII. Klasifikátorové tvary ruky. *Speciální pedagogika*, 15, 4, s. 262–275.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007). *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

³⁴ Komplementární k této studii jsou dvě studie další, srov. Macurová, Hynková Dingová zde a Vaňková, Macurová, Hynková Dingová 2017; jejich závěry spolu do velké míry korespondují, i když se zaměřují na tři odlišná témata.

- Nováková, R. a kol. (2011). *Multimediální cvičebnice pro kurz český znakový jazyk*. [DVD]. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Ong, W. (2006). *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum.
- Pajdzińska, A. (2007). Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“. W: L. Saicová Římalová (red.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, Praha: FF UK, s. 27–44.
- Pajdzińska, A., Tokarski, R. (2010). Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 288–297.
- Pelcová, N. (2001). *Vzorce lidství. Filosofie o člověku a výchově*. Praha: ISV nakladatelství.
- Potměšil, M. a kol. (2002). *Všeobecný slovník českého znakového jazyka A–N*. Praha: Fortuna. *Příruční slovník jazyka českého*, I–IX. Praha 1935–1957. Přístupný na: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/> (PSJČ).
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha 2001.
- Sedláčková Půlpánová, L. (2017). Bůh je nahoře, protože je dobrý. W: I. Vaňková, V. Vondrážková, R. Zbořilová (red.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta UK, s. 116–127.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha 1994. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého, I–IV*. Praha 1958–1971, přístupný na: <http://ssjc.ujc.cas.cz/> (SSJČ)
- Spread the sign* [on line]. Leonardo da Vinci projekt 2008-2010. [cit. 1. 12. 2018]. Dostupné na: <https://www.spreadthesign.com>.
- Sutton-Spence, R., Kaneko, M. (2016). *Introducing Sign Language Literature. Folklore and Creativity*. London: Palgrave.
- Šťastná, L. (2019). „Zvířecí“ výrazy pro lidský svět. Opozice člověk – zvíře v češtině. *Prace Filologiczne*, zde.
- Taub, S. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tokarski, R. (1991). Wartościowanie człowieka w metaforach językowych. *Pamiętnik Literacki*, LXXXII, z. 1, s. 144–157.
- Tolstaja, S. (1995). Človek. W: *Slavjanskije drevnosti*, I. díl. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija.
- Vajdllová, M. (2002). A coť jest každý člověk než člověk? Sémantická analýza lexikální jednotky *člověk* ve staré češtině. W: P. Nejedlý, M. Vajdllová (red.), *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 247–259.
- Vaňková, I. (2005). Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa. W: Vaňková, I. a kol., *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, s. 59–66.
- Vaňková, I. (v přípravě): *Obraz člověka v češtině: stereotyp, profily, opozice, konotace*.
- Vaňková, I., Macurová, A., Hynková Dingová, N. (2017): Jinakost obrazů světa, jinakost stereotypů. *Obraz domova v češtině a českém znakovém jazyce*. W: I. Vaňková,

V. Vodrážková, R. Zbořilová (red.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta UK, s. 131–155.

Wierzbicka, A. (1971): Co znaczy słowo „człowiek”. W: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna, s. 17–26.

„CZŁOWIEKA SZUKAM”. CZŁOWIEK W JĘZYKU AUDIOORALNO-SKRYPTURALNYM I WIZUALNO-MOTORYCZNYM – KONFRONTACJE SEMANTYCZNE

(Przekład skróconej wersji artykułu)

Wstęp

Cytat w tytule artykułu ma pochodzenie starogreckie; cynik Diogenes z Synopy (znany np. z tego, że mieszkał w beczce) w znanej anegdocie wychodzi w samo południe na agorę, z zapaloną lampą przechadza się wśród wielu ludzi, a na pytania o sens swego działania odpowiada właśnie tak paradoksalnie: szukam człowieka. Trudno powiedzieć, których istotnych cech Diogenes poszukiwał wśród swych współobywateli i dlaczego demonstracyjnie odmawiał uznania za człowieka kogokolwiek z nich, w każdym razie w anegdocie tej możemy się dopatrywać pewnej analogii z zaznaczonym w tytule problemem naszej pracy. Pytamy się bowiem podobnie: jakie cechy definiują semantycznie leksem *człowiek* lub jaka jest konceptualizacja pojęcia CZŁOWIEK?

Nasze pytanie dotyczy dwóch języków czy raczej dwóch języków odmiennie funkcjonujących. Badamy, w czym jest zgodna, a w czym odmienna konceptualizacja człowieka w perspektywie języka mówiono-pisanego (czeskiego) i w perspektywie języka migowego (czeskiego języka migowego). Ponieważ chodzi o wstępne i dość wąskie badanie szerokiej i (głównie w przypadku języka migowego) niezbadanej problematyki, towarzyszy mu wiele różnego rodzaju problemów, m.in. kwestii metodologicznych. Specyfika języków obu typów zależy bowiem także od tego, jakimi danymi etnolingwistycznymi czy kognitywno-kulturowymi dysponujemy. Należy podkreślić, że języki migowe jako realizujące się w sposób wizualno-motoryczny nie mają postaci pisanej, a to sprawia, że ich analiza etnolingwistyczna (oparta – jak w naszym przypadku – na metodologii Jerzego Bartmińskiego) ma charakter szczególny (więcej por. Vaňková, Macurová, Hynková Dingová 2017). Materiał do owego badania pochodzi z czeskich słowników jednojęzycznych, onomazjologicznych, etymologicznych i in., a także z czeskich tekstów (m.in. wybranych tekstów artystycznych). Jeśli chodzi o język migowy, we współpracy z rodzimymi użytkownikami języka zostały zgromadzone znaki i klasyfikatory odnoszące się do człowieka (niektóre z nich były również weryfikowane w nielicznych istniejących słownikach); kontekst antropocentryczny i realizację badanego materiału w formie opowieści przedstawiamy na przykładach z poezji czeskich niesłyszących.

1. Człowiek w języku czeskim a dane tekstowe

Definicja semantyczna pojęcia człowiek sprawia – jak wiadomo – kłopoty. Anna Wierzbicka w tym kontekście cytuje definicję Platona „dwunogie nieopierzone zwierzę” i przypomina jej zdyskredytowanie, kiedy Antystenes (zgodnie z anegdotą zarejestrowaną przez Diogenesa Laertiosa) przyniósł platonikom jako egzemplifikację obiektu takiej definicji oskubanego koguta. Wierzbicka kwestionuje również definicje typu „najwyższa żywa istota, która...” (por. Wierzbicka 1971), jakie dobrze znamy. W czeskich słownikach bowiem leksem *człowiek* bywa określany podobnie. Specyficznymi rysami bywają

te cechy, którymi człowiek odróżnia się od zwierząt (myślenie, mowa, umiejętność pracowania)³⁵.

Wróćmy jednakże do pointy tekstu A. Wierzbickiej, jej definicji *człowieka* jako „jednego z ludzi”, a zwłaszcza przekonania uczzonej, że semantycznie bardziej podstawowe niż *człowiek* jest określenie w liczbie mnogiej *ludzie*. Wierzbicka rozumie je jako prymarną i uniwersalną semantycznie jednostkę³⁶, od której pochodzi rozumienie jednostki *człowiek* jako pojedynczej istoty. Jest to zgodne z rekonstrukcją rdzenia znaczeniowego proponowaną przez etymologów (por. Havlová 2010, Machek 1997, Rejzek 2001)³⁷. Wyobrażenie człowieka rozumianego jako indywiduum leży u podstaw wyrażen typu *dítě rodu* (dosł. ‘dziecię rodu’), *bojovník rodu* (dosł. ‘wojownik rodu’), *pracovník rodu* (dosł. ‘pracownik rodu’), *muž činný jako člen skupiny* (dosł. ‘mężczyzna działający jako członek grupy’) – ogólniej: ‘ten, który pochodzi od rodu, grupy ludzi’, zatem można je interpretować jako semantycznie derywowane.

W języku i w tekstach utrwalone są także liczne inne aspekty znaczeniowe, które odnaleźć można w leksemie *człowiek*. Wiele z nich da się zobrazować w postaci opozycji: człowiek vs zwierzę; człowiek vs Bóg; człowiek vs istota nadprzyrodzona; człowiek vs nieżywa rzecz, np. marionetka czy robot, ale także postać wirtualna; człowiek vs numer czy pozycja administracyjna i in.

Na szczególną uwagę zasługują synonimiczne określenia odnoszące się do człowieka; ich motywacja bowiem zdradza, które aspekty człowieka w języku czeskim mogą w różnych kontekstach uwidaczniać się jako istotne: ‘indywidualność’ (por. *jednotlivec, jedinec* – pol. ‘jednostka, osoba’), ‘żywość’ (por. *živočich, živý tvor, živáček* ‘żywa istota’), ‘ziemskość’ (por. *syn země* ‘syn ziemi’, *zemský červ* dosł. ‘ziemski robak’, *pozemšťan* ‘ziemianin’, *mimozemšťan* ‘kosmita’), ‘słabość’ (por. *bídny lidský červ* ‘marny ludzki robak’) i ‘śmiertelność’ (por. *smrtník* ‘śmiertelnik’, *syn zmaru* ‘syn zagłady’), ale także ‘wyższość’ (por. *pán země / tvorstva / přírody* ‘pan ziemi / stworzenia / przyrody’) i in. W języku czeskim semantycznie realizuje się również wiele metonimii wyróżniających zamiast człowieka jedną część jego ciała – głównie twarz (por. *vidím zde známé tváře* ‘widzę tu znajome twarze’, *bledá tvář* ‘blada twarz’), ale także głowę (por. *je tu nějaká chytrá hlava?* ‘jest tu jakaś mądra głowa?’), serce (por. *dvě milující se srdce* ‘dwa kochające się serca’), nogę (por. *nepřišla ani noha* dosł. ‘nie przyszła nawet noga’), czy dwie nogi – one bowiem dla człowieka, zwłaszcza w porównaniu ze zwierzętami, są typowe (*dvojnožec* ‘dwunożny’). Te wizualnie dostępne charakterystyki (łącznie z wyprostowaną sylwetką – por. wyrażenie *postava*) są wyraźnie podkreślone również w motywacji znaków i klasyfikatorów czeskiego języka migowego.

³⁵ Por.: „nejvyšší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce; lidský jedinec” (‘najbardziej rozwinięta żywa istota z umiejętnością myślenia, mowy i pracy; jednostka ludzka’ – por. SSČ, 1994). Według Wierzbickiej rysy te zakładają możliwość dyskryminacji (tj. nieuznania za pełnoprawnego człowieka) tych istot, które nie spełniają wspomnianych charakterystyk.

³⁶ A. Wierzbicka charakteryzuje znaczenie rzeczownika *ludzie* jako „istoty takie same jak my”: „my” w tym przypadku oznacza nadawcę i odbiorcę informacji (Wierzbicka, ibidem).

³⁷ Według słowników określenie *człowiek* pierwotnie składa się z dwóch rdzeni: *čelo- ‘rodzaj’ (por. čeljadь – čeledь) i *věkь – ‘wiek’, por. lit. *vaikas* ‘dziecko, chłopiec’, ale także ‘siła’, ‘walka’, ‘praca’ (podaję za: Havlová 2010, Machek 1997, Rejzek 2001).

2. Człowiek w czeskim języku migowym: znaki i klasyfikatory

W czeskim języku migowym pojawia się w znacznej części podobna, ale w dużej odmiennej niż w języku fonicznym konceptualizacja człowieka – reprezentowana za pomocą środków wizualno-motorycznych, często z dużym udziałem ikonizacji. Nasza uwaga skierowana jest zwłaszcza na znaki i klasyfikatory odnoszące się do pojęcia CZŁOWIEK. koncentrujemy się przede wszystkim na ich motywacji (uwidaczniającej się w miejscu artykulacji, w ruchu i / albo w kształcie rąk)³⁸.

Podstawowy znak CZŁOWIEK jest artykułowany (dłonią zaciśniętą w pięść – co jest jednym z podstawowych kształtów dłoni) w sposób charakterystyczny na prawym (lub lewym) policzku w postaci krótkiego ruchu prowadzonego w dół. Jak już zostało wspomniane, twarz również w języku czeskim metonimicznie reprezentuje człowieka (por. polisemię leksemu *tvář*); twarz funkcjonuje symbolicznie także w kontekstach pozajęzykowych (można aforystycznie rzec „od Levinsona do Lévinasa”) jako zastępcze określenie człowieka z uwzględnieniem jego indywidualności, wartości i ludzkiej godności. Kolejny znak o znaczeniu CZŁOWIEK artykułuje się okrężnym ruchem pośrodku piersi; inny (bliższy znaczeniu OSOBA) zaś ze wskazaniem na serce (uderzenie prawym palcem środkowym w lewą część piersi).

Języki migowe należą do języków klasyfikatorowych. W czeskim języku migowym w kontekście człowieka wykorzystywanych jest kilka klasyfikatorowych kształtów dłoni. Ich motywacja ikonizacyjnie odnosi się zwłaszcza do „dwunożności” człowieka (wyprostowane lub zagięte dwa palce, wskazujący i środkowy, często przedstawiające właściwą pozycję czy ruch (por. znaki KLEČZEC, IŠĆ i in.), ale także do wyprostowanej pozycji – por. wyprostowany palec wskazujący lub palce wskazujące obu dłoni, np. podczas przedstawiania dwojga ludzi w specyficznej relacji – podczas wspólnej czynności, w konfrontacji i in. (por. fotografie w pełnej wersji tekstu).

Znak dla liczby mnogiej LUDZIE tworzy się przez połączenie podstawowego znaku CZŁOWIEK (artykułowanego na twarzy) i klasyfikatora dla większej nieokreślonej liczby osób. Można zatem stwierdzić, że (w odróżnieniu od języka czeskiego i w sprzeczności z konstatacją A. Wierzbickiej, zob. wyżej) punktem wyjścia dla wskazania pojedynczego człowieka nie jest tutaj zbiorowość, ród jako prymarna jednostka, lecz indywidualium.

3. Antropocentryzm: język czeski a czeski język migowy

Podstawowym rysem języka jest antropocentryzm; język to wytwór ludzki i realizuje się w nim ludzka perspektywa. Człowiek jest centralnym pojęciem (ludowej) antropologii i naiwnego obrazu świata, reprezentuje on „podmiot, przedmiot i narzędzie kultury” (por. Tolstaja 1995). Pod tym względem interesujące jest, jak antropocentryzm przejawia się w różnych językach jako odmiennych (ukształtowanych etnocentrycznie) obrazach

³⁸ W wielu wypadkach przy objaśnieniach znaczeń można odwoływać się jedynie do etymologii ludowej, istniejącej w głowach mówiących. Nam jednak chodzi o najbardziej wyraźne odniesienie do konceptualizacji badanej rzeczywistości.

świata. W porównaniu z językami mówionymi jest to specyficzne w językach migowych, realizujących się w przestrzeni i za pomocą ruchów ciała.

Końcową część artykułu stanowią prezentacje i interpretacje dwóch wierszy, które stworzyli i realizują czescy niesłyszący. Pierwszy z utworów opiera się na metaforycznej paraleli CZŁOWIEK – DRZEWO (por. wyrażenie *strom* ‘drzewo’); oprócz głównej metafory, znanej już także z języków mówionych (drzewo jest wyprostowane jak człowiek; drzewo czuje jak człowiek; drzewo żyje, rośnie i umiera jak człowiek) pojawiają się tu typowe rysy (i kreatywne możliwości ich wyrażenia) języków migowych, zwłaszcza ich silna ikoniczność i zmiany perspektywy. W związku z antropomorfizacją drzewa odnosi się to również do sposobu konceptualizacji człowieka.

Drugi wiersz *Zoufalství a smutek* (‘Rozpacz i smutek’) przedstawia podstawowy temat niesłyszących – ich starania o własną ludzką godność, istotnie związane z uznaniem prawa do specyficznego sposobu komunikacji, do języka migowego, który dla niesłyszących jest podstawową wartością. W wierszu ciekawie wykorzystano symultaniczność wyrażeniową, którą język migowy umożliwia; w związku z tematem zasadnicze znaczenie mają kreatywne wariacje znaku CZŁOWIEK (w nacechowanej postaci w znaczeniu ‘zrozpaczony człowiek’) przewijające się przez cały wiersz.

Tłumaczyła Anna Jakubowska